

МОВОЗНАВСТВО

Іван САБАДОШ

Й.О.ДЗЕНДЗЕЛІВСЬКИЙ – ДОСЛІДНИК УКРАЇНСЬКИХ ГОВОРІВ ЗАКАРПАТТЯ

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія. Соціальні комунікації. Вип. 24
УДК 811.161.2'373 (091)

Сабадош І. Й.О.Дзендзелівський – дослідник українських говорів Закарпаття; 19 стор.; кількість бібліографічних джерел – 10; мова українська.

Анотація. У статті детально охарактеризовані здобутки Й.О.Дзендзелівського у лексико-етимологічному та лінгвогеографічному дослідженні лексики українських говорів Закарпаття, у вивченні їх зв'язків з іншими мовами та іншими українськими говорами.

Ключові слова: діалектологія, українські говори Закарпаття, лексика, лінгвістичний атлас, лінгвістична географія.

Annotation. The article suggests a detailed characteristic of the works of J.Dzendzelivskij in lexico-etimological and linguo-geographical investigation of the vocabulary of Ukrainian dialects of Transcarpathian region, in the analysis of their connections with other languages and dialects.

Kew words: dialectology, Ukrainian dialects of Transcarpathia, vocabulary, linguistic atlas, linguistic geography.

Йосип Олексійович Дзендзелівський народився в селянській родині в селі Мазурове Кривоозерського району Одеської (тепер Миколаївської) області. З діалектологічного погляду говірка цього населеного пункту належить до групи нижньонадністрянських говірок подільського діалекту південно-західного наріччя української мови. Особливістю цієї діалектної території є те, що на сході вона межує з південно-східним українським наріччям, а на заході – з говірками румунської мови. Таким чином, Й.О.Дзендзелівський виріс у дуже цікавому діалектному середовищі. Тому, очевидно, не випадково нижньонадністрянські говірки стали предметом дослідження в його кандидатській дисертації «Українські говірки Нижньої Наддністрянщини», яку він захистив 1952 року.

Опинившись в 1951 році після закінчення аспірантури Одеського університету на кафедрі української мови Ужгородського університету вже практично сформованим діалектологом, він не міг не зацікавитися новими для нього діалектами Закарпатської області – закарпатським, або середньозакарпатським, і частиною гуцульського (у Рахівському районі на схід від річки Шопурки). Позаяк на той час фонетика і морфологія цієї території, а також Пряшівщини в Словаччині були докладно вивчені І.Панькевичем у ґрунтовній монографії «Українські говори Підкарпатської Русі і сумежних областей» [9], то Й.О.Дзендзелівський свої зусилля сконцентрував в основному на дослідженні лексики цього українського терену, тому що досі вона була майже не вивчена. Однак принагідно він чимало зробив також у галузі фонетики, граматики, словотвору цих говорів.

Й.О.Дзендзелівський був діалектологом широкого діапазону. Він цікавився не тільки українськими говірками Закарпаття, але й інших регіонів українського діалектного континууму, а також інших слов'янських мов. Досліджував і українські соціальні діалекти, зокрема аргі волинських лірників, кожухарів, кравців, південнолемківських дротарів, донбаський жаргон шахтарів, український бурсацько-семінарський жаргон середини ХІХ ст. Але за браком друкованої площі в цій статті ми обмежимося тільки характеристикою зробленого мовознавцем у дослідженні лексики українських народних говорів Закарпаття тільки в лексико-етимологічному та лінгвогеографічному аспектах, бо саме в цьому плані його наукові здобутки найбільші. Й.О.Дзендзелівський належить, без сумніву, до найвизначніших українських діалектологів. Разом із С.П.Бевзенком він є фундатором ужгородської школи діалектологів та істориків мови. Вони є також співавторами до сьогодні чинної програми з української діалектології для вишів.

Зроблене Й.О.Дзендзелівським у царині дослідження лексики українських говорів Закарпатської області можна характеризувати, на нашу думку, у таких основних напрямках: 1) лексико-етимологічне вивчення різних тематичних та інших груп лексики; 2) лінгвогеографічні студії; 3) класифікація закарпатських говірок; 4) взаємодія закарпатських говірок з іншими українськими та іншими мовами у галузі лексики.

1. У багатьох працях учений описав більшість тематичних груп лексики говорів Закарпаття. У числі перших він опублікував 1955

року дві великі, ґрунтовні статті «Спостереження над системою числівників говірок Закарпатської області» та «Спостереження над термінологією народної метрології говірок Закарпатської області». Перша стаття була написана на великому фактичному матеріалі, зібраному за спеціальною програмою в понад 250 населених пунктах області протягом 1951–1954 рр. У цій праці Й.О.Дзендзелівський доходить висновків, що закарпатські говірки зберегли чимало рис спільносхідно- і праслов'янського характеру, тому, належачи до найархаїчніших українських говорів, мають дуже важливе значення для з'ясування окремих питань історії української та інших слов'янських мов. Проте поряд з архаїзмами вони цікаві і пізнішими, але самобутніми новотворами. Ці ідеї вчений розвинув у ряді наступних своїх праць. Й.О.Дзендзелівський детально характеризує склад і особливості (словотвірні, фонетичні, морфологічні та ін.) кількісних, неозначено-кількісних, дробових, порядкових числівників, а також їх відмінювання, географічне поширення. До статті додано 12 лінгвістичних карт. У цій праці дослідник висловлює дуже важливу думку про те, що «в наш час, по суті, не можна вести серйозного монографічного дослідження живої розмовної мови на більш-менш значній території [...] без застосування географічного методу», бо, як він вважає, зробити висновки про походження досліджуваних говірок, їх зв'язки з іншими говорами, їх класифікацію тощо майже неможливо без лінгвогеографічних даних (с. 52). Дослідивши систему числівника в закарпатських говірках, мовознавець висновує, що вони «не становлять якоїсь зовсім окремої діалектної групи, а є продовженням інших говірок і діалектів південно-західного українського наріччя» (с. 51).

У другій названій статті проаналізовано в лексико-етимологічному і лінгвогеографічному плані велику кількість народних назв лінійних одиниць, ваги, площі, місткості, часу тощо в закарпатських говорах, напр.: *с'аг, сажин', вос'мина, деца, моток, пасмо* і под. Переважна більшість цих назв слов'янського (чимало праслов'янського) походження, а незначна кількість іншомовних запозичень належить до пізніших нашарувань переважно з угорської та німецької, зрідка з чеської, польської, словацької, румунської мов.

Для обох статей характерне широке використання даних пам'яток української писемності Закарпаття. І це поглиблює аналіз досліджуваної вченим лексики.

Такою ж багатою на архаїчні елементи, як і попередні дві тематичні групи, виявилася досліджена мовознавцем група назв спорідненості, свояцтва та сімейно-родинного побуту (1957)*.

* З метою економії друкованої площі точні назви праць Й.О.Дзендзелівського та збірників, журналів, у яких вони надруковані, здебільшого опускаємо; їх можна знайти у «Бібліографії праць проф.Й.Дзендзелівського за 1951–2000 роки» [2].

Проаналізувавши цю лексику, Й.О.Дзендзелівський зробив висновок, що давня система назв цієї тематичної групи, яка в українській літературній мові, південно-східному українському наріччі зазнала скорочення, зокрема по бокових лініях, у закарпатських говірках збереглася значною мірою в своєму давньому вигляді і є чи не найархаїчнішою в порівнянні з іншими українськими діалектами. Тому в закарпатських говірках функціонує найбільше спільносхіднослов'янських і праслов'янських назв спорідненості і свояцтва. Проте не всі закарпатські говірки однаково зберегли архаїчні назви. Найбільше їх, за спостереженнями Й.О.Дзендзелівського, «в північних гірських районах західної і центральної частин Закарпатської області (Воловеччина, Свалявщина, Міжгірщина, північна В.Березнянщина)», іншомовних запозичень у цій лексиці мало (с. 35).

Багатством фактичного матеріалу, ґрунтовністю аналізу відзначаються також статті, присвячені сільськогосподарській лексиці, зокрема назвам сільськогосподарських знарядь (1959), сільськогосподарських культур (1960), найменуванням, пов'язаним із обробітком, вирощуванням сільськогосподарських культур та збором урожаю (1964). Обсяг цих статей становить майже 130 друкованих сторінок тексту. За тематикою певною мірою близькі до них статті (розміром значно менші, ніж попередні), в яких описана вівчарська (1959, 1965), мливарська (1961), чабанська (1967) лексика, а також назви, пов'язані з молочними і немолочними продуктами (1965), народною ветеринарією (1973). Ці лексико-тематичні групи відображають найбільший фрагмент традиційного життя закарпатського селянина, тому вони мають не тільки лінгвістичне, але й етнокультурне та історичне значення. Ця лексика дуже багата архаїчними елементами, а також новотворами. Останні, зокрема, відображають розвиток соціально-економічного стану закарпатського села протягом багатьох століть. Спостереження вченого, напр., над назвами сільськогосподарських знарядь (1959) привели його до наступних узагальнень: «абсолютна більшість сільськогосподарських знарядь та їх частин у досліджуваних говорах має загальноукраїнські, спільносхіднослов'янські чи спільнослов'янські назви: *плуг, гряділь, леміш, чересло, полиця, борона, мотика, сапа, серп, коса кіся, пасclin, вила* чи *вили, граблі, молоток* та ін.»; частка вузьколокальних діалектизмів та іншомовних запозичень у цій тематичній групі незначна (с. 68–69).

В іншій, найбільшій, статті цього циклу «Сільськогосподарська лексика говорів Закарпаття» (1964) на основі лексико-етимологічного, лінгвогеографічного аналізу великої кількості назв, які стосуються обробітку землі, вирощування сільськогосподарських

культур та збору урожаю, Й.О.Дзензелівський висновує, що назви найважливіших понять цієї сфери життя у досліджуваних ним говірках – спільнослов'янського походження, напр.: *поле, нива, орати, гр'адка, переліг, волочити, озимина, йарина, полотни, колос, ост', жатва, жати, косити, молотити, солома, полова* та ін. Порівняно з назвами сільськогосподарських знарядь у цій лексичній групі наявна значна кількість вузьколокальних закарпатських діалектизмів, проте іншомовних запозичень мало, в основному це мадяризи, що поширені переважно в тих говірках, які межують із угорськими (с. 95–96).

Викликає значний науковий інтерес своїм фактичним матеріалом, цікавими спостереженнями, висновками велика, мабуть, найбільша з усіх статей Й.О.Дзензелівського «Ткацька лексика українських говорів Закарпатської області УРСР» (1967). Лексичний матеріал для її написання був зібраний у 50–60-х роках ХХ ст., коли ткацтво в закарпатському селі було повнокровним, загальнопоширеним заняттям і коли пов'язана з ним лексика функціонувала в повному обсязі. Справа в тому, що до середини ХХ ст. в умовах загальної бідності сільського населення краю переважна його більшість існувала завдяки таким основним заняттям, як землеробство, тваринництво, ткацтво, які постачали основне для життя людини – їжу й одяг. Раніше практично весь одяг для всієї сім'ї виготовлявся з матеріалу, витканому в селянській хаті на кроснах (саморобному ткацькому верстаті). Автор цих рядків пам'ятає період (відразу після другої світової війни), коли ще в кожному селянському господарстві виготовлення одягу було повністю замкненим циклом – від вирощування конопель до прядіння, ткання полотна й пошиття з нього всього асортименту одягу, як нижнього так і верхнього. Зрозуміло, що це заняття бере свій початок із незапам'ятних часів, тому й лексика, пов'язана з ним, у більшій своїй частині дуже давня. Поліпшення соціально-економічного життя закарпатського села в 2-й пол. ХХ ст. зумовило можливість селян купувати одяг промислового виробництва, а разом з тим і повний занепад традиційного ткацтва, а з ним і швидку архаїзацію ткацької лексики. Якби Й.О.Дзензелівський не зафіксував цю лексику в той час, то сьогодні її основну масу вже би ніхто не записав і вона би стала назавжди втраченою для науки. Це саме стосується й більшості інших тематичних груп лексики, які зібрав і дослідив учений.

Докладний аналіз великого фактичного матеріалу дав можливість мовознавцеві зробити такі основні висновки: за походженням майже вся ткацька лексика слов'янська, а «значну її частину складають давні спільнослов'янські назви: *бердо, воротило, зіў, коноплі, кросна, лен, лико,*

мотовило, моток, мочило, навій, нитка, основа, паздір'а, повісмо, пр'ажа, пр'асти, сновати, ткати, ціўка та ін.»; частка іншомовних запозичень зовсім мала (всього кілька германізмів, мадяризмів, поодинокі румунізми), причому відомі вони лише в деяких говірках; досить багато специфічних закарпатських діалектизмів; «певна частина ткацької лексики у тій чи іншій мірі уже архаїзувалася» (с. 243–244). У статті «З етнографічних записів про ткацтво» (1969) як додатку до попередньої статті Й.О.Дзензелівський опублікував коломийки, опис вечорниць, на яких пряли, однієї мараморської (с. Вонігово Тячівського району) і однієї гуцульської говірки (с. Росішка Рахівського району).

За рік до виходу статті Й.О.Дзензелівського про ткацьку лексику була видана книга О.М.Трубачова «Ремесленна терминологія в славянських мовах» (М., 1966), у якій є великий розділ (с. 5–143) про ткацьку лексику. Очевидно, свою статтю Дзензелівський підготував і подав до друку раніше, ніж вийшла книга Трубачова. Впадає у вічі те, що в поданих останнім автором зведених списках ткацьких термінів (с. 138–139), успадкованих різними слов'янськими мовами від праслов'янської, український інвентар чи не найбагатший, та, незважаючи на це, у ньому немає ряду номенів праслов'янського походження, наявних у праці Дзензелівського.

Перу Й.О.Дзензелівського належить чимало статей, основним предметом дослідження яких є лексика закарпатських і інших українських говорів. Це, зокрема, праці про народну етимологію в українських говорах (1975, 1976, 1991), українські іменники із суфіксом *-jadь* (1972). На основі зібраного лексичного матеріалу з близько 500 населених пунктів з усієї української діалектної території він написав також велику серію ґрунтовних розвідок (понад десятків) про українські назви гідрорельєфу, зокрема вони стосуються таких реалій, як острів на річці (1966), витік річки, притока (1968), гирло, устя (1970), джерело (1971, 1975), закрут (1973), повінь (1975), вир (1977, 1978) та ін. Ці статті могли би скласти прекрасну монографію, яку, на жаль, автор не встиг завершити, хоча, наскільки нам відомо, таку мету мав.

Новаторство Й.О.Дзензелівського у дослідженні діалектної лексики виявилось в тому, що аналіз лексико-семантичної групи говору він проводить системно, характеризуючи всі елементи певної групи, тобто і діалектні, і загальнонародні (літературні), бо «тільки такий опис дає вичерпне уявлення про певну підсистему лексико-семантичної системи, про відношення цієї підсистеми до літературної мови та решти говорів, про кількісне і якісне взаємовідношення і взаємозалежність давніших і пізніших елементів (лексем) однієї тематичної групи, про словотвірну валентність кожного з цих елементів та зв'язок

описуваної тематичної групи з іншими субсистемами тощо» [8, с. 4].

Кілька праць учений написав про назви окремих реалій – різних комах (1973, 1974, 1975, 1977), орача (1989), кузні (2000), полуниці (1984) та ін. – у слов'янських мовах. Серед аналізованих тут українських назв є також записані у закарпатських говірках.

Слід зауважити, що в сучасного читача можуть виникнути зауваження щодо окремих тверджень Дзензелівського в його лексикологічних працях, напр., сумнівним видається віднесення до західнослов'янців українських закарпатських лексем *клинец* 'гвізд', *ковач* 'коваль', *коприва* 'кропива' (насправді всі три назви праслов'янського походження, див. «Этимологический словарь славянских языков: Праславянский лексический фонд»), *татарка* 'різновид гречки' та деяких інших; див. ще нашу статтю «Закарпатські діалектизми як матеріал для відтворення мовної старовини. 2» // Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства: Зб. наук. пр. – Ужгород, 2010. – Вип. 14. – С. 102–103). Проте не треба забувати, що більшість із вищезгаданих нами статей мовознавець написав близько півстоліття тому, коли ще не було багатьох діалектних, історичних, етимологічних словників та іншої літератури, яка появилася пізніше і, звичайно, певною мірою змінила наші знання про окремі слова.

Майже для всіх лексикологічних праць Й.О.Дзензелівського, присвячених вивченню лексики закарпатських говірок, характерне введення його (вивчення) у широкий загальноукраїнський і загальнослов'янський контекст, дуже часто залучаються свідчення писемних пам'яток української, іноді й інших слов'янських мов. Унаслідок такого підходу висновки вченого, які випливають із його праць, виходять далеко за межі проблем тільки досліджуваних ним закарпатських говірок, набувають загальнослав'янської і загальнолінгвістичної наукової вартості. Важливо також відзначити, що всі аналізовані діалектні назви Й.О.Дзензелівський прив'язує не просто до певної діалектної території, а до конкретної говірки, тому вони мають особливе значення точного мовного факту.

2. Й.О.Дзензелівський був не просто діалектологом, а в першу чергу лінгвогеографом. Практично майже всі його діалектологічні праці мають тією чи іншою мірою лінгвогеографічний характер. У післявоєнний період він одним із перших українських діалектологів глибоко усвідомив важливість цього методу в мовознавстві і тому не тільки використовує його на практиці, але й розробляє теоретично. Саме йому належить першість в обґрунтуванні наукової вартості регіональних лінгвістичних атласів поряд з національними. Він уважав, що обидва ці типи

атласів цінні для науки, бо вони взаємодоповнюють один одного. Приступаючи до створення власного атласу, одного з найперших, найкращих і найбільших регіональних лінгвістичних атласів української та інших слов'янських мов, він детально розробив теорію такого атласу. Вона висвітлюється в ряді його праць, спочатку у вступі до власного атласу [4, ч. I, с. 5–11], а далі вона розширюється і поглиблюється в інших його працях. Чи не найповніше вона викладена в брошурі «Засади укладання регіональних атласів слов'янських мов», яка була підготовлена як доповідь на V Міжнародному з'їзді славистів у Софії (1963). У цій праці докладно висвітлені такі питання, як наукове значення лінгвістичних атласів узагалі і регіональних зокрема, визначення ареалу регіонального атласу, укладення питальника для збору матеріалу для такого атласу, методика і техніка картографування мовних явищ, укладання легенди і коментарів до лінгвістичних карт, фонетична транскрипція і методика збирання діалектного матеріалу для регіонального атласу тощо. Так, використавши такі принципи (підходи) при встановленні ареалу регіонального атласу, як лінгвістичний, історико-лінгвістичний, історико-культурний, історико-господарський, адміністративний та ін., учений визначив на всій території України 25 районів, на базі говірок яких можна створити регіональні атласи, зокрема це такі, як Закарпаття, Пряшівщина, Львівщина, Івано-Франківщина, Чернівецьщина, Київщина, Чернігівщина, Сумщина та ін. Зауважимо, що частина з визначених ним регіонів уже лінгвогеографічно опрацьована.

Й.О.Дзензелівський розробляв також такі питання, як історія дослідження українських говорів за допомогою лінгвогеографічного методу (1965, 1991), інтерпретація лінгвістичних карт (1962, 1965), використання цього методу при дослідженні антропонімії (1962, 1965), історії мови (1970), фразеології (1972) тощо.

Та найбільша лінгвогеографічна праця Й.О.Дзензелівського – тритомний «Лінгвістичний атлас українських говорів Закарпатської області» (1958–1993) [4].

Закарпатський, або середньо-закарпатський, діалект дослідники називають однією з найцікавіших говіркових зон не тільки української мови, але й усієї Славії, позаяк внаслідок природної (географічної) ізольованості цього краю від решти східнослов'янської території і розташування на древньому пограниччі трьох груп слов'янських мов тут збереглося чимало архаїзмів, які становлять значний інтерес для науки [7, с. 116]. Лексиці цього терену присвячено два опубліковані атласи – Й.Дзензелівського і П.Лизанця, в яких картографуються мовні явища в основному закарпатського, частково гуцульського говорів.

Перші два томи атласу Й.Дзендзелівського надруковані в 1958 і 1960 рр., а третій – аж у 1993 р. [4]. Це, по суті, перший великого обсягу регіональний атлас української мови і один із перших у слов'янській лінгвогеографії, виконаний на належному науковому рівні. У трьох томах поміщено 517 карт, з яких дві допоміжні (карти сучасного і давнього адміністративного поділу Закарпатської області), 470 атомарних і 45 зведених лінгвістичних карт. Хоча атлас запланований як лексичний, проте є в ньому також 20 карт фонетичних (усі вони в третьому томі), 4 карти на поширення певного слова і дві семантичні. На всіх картах цього атласу відображено понад 5,5 тисяч слів (разом з фонетичними варіантами). Матеріал до атласу зібрав в 1953–1957 рр. за спеціально укладеним питальником переважно сам автор від найменше 3–4 осіб різного віку в кожному населеному пункті. До мережі атласу включено 212 опорних пунктів, у переважній більшості з однорідним українським і частково із змішаним у національному плані населенням (с. Вишково, Довге, Тур'я-Ремети та ін.) [ib., с. 11]. На жаль, автор не назвав усіх населених пунктів із змішаним населенням і не конкретизував, з яким саме, за що йому справедливо дорікнув рецензент П.Приступа, на думку якого, корисною була б також допоміжна карта, на якій «були б відзначені села тільки з іншомовним населенням, які не бралися до уваги при складанні сітки і які, безперечно, мають якийсь, хоч би й незначний, вплив на говори Закарпаття» [10, с. 74].

Карті атласу презентують лексику понад двох десятків тематичних груп, зокрема назви природних об'єктів і явищ, тварин, рослин, обрядів, частин тіла людини і тварин, спорідненості, свояцтва, одягу, взуття, їжі, посуду, сільськогосподарських та інших знарядь, інструментів, а також лексика, пов'язана з тваринництвом, ткацтвом, млинарством, ковальством, транспортом і т.д. На переважній більшості карт картографуються іменники, і лише невелика частина карт присвячена дієсловам, прикметникам, займенникам, числівникам, прислівникам, службовим словам, а також власним чоловічим і жіночим іменам.

Усі карти чорно-білі. Автор розробив досить чітку техніку і методику картографування мовних явищ. На атомарних картах виділяються три типи протиставлень. Перший, найголовніший, – лексичний, тобто представляє протиставлення слів з різними коренями і передається штрихуванням і заливкою геометричних фігур у певній послідовності. Протиставлення другого ступеня – це назви того самого кореня, які мають різні форманти або є різними граматичними варіантами, на картах зображуються за допомогою різних геометричних фігур у такій послідовності: коло, рівносторонній трикутник, квадрат, ромб,

вертикальний прямокутник. Протиставлення третього ступеня – це фонетичні (включно з акцентними) варіанти, які відбивають нерегулярні фонетичні зміни, на картах передаються за допомогою просвітів усередині фігур у заданій послідовності: вертикальний, горизонтальний, косий і т.д. Якщо реалія в якому-небудь населеному пункті має кілька назв, то відповідні знаки ставляться поруч, при цьому рідше вживана назва позначається знаком меншого розміру. Якщо якась назва в певному населеному пункті має особливості вживання, то на карті використовується відсильний знак, який сигналізує про наявність інформації в коментарях до карти. Поодинокі назви картографуються загальним відсильним знаком (знаком похилого хрестика, чи множення), а в коментарях зазначається конкретна назва. На частині лінгвістичних карт, де це доцільно, окреслені лініями ареали рефлексів давнього *o* в новозакритих складах (№ 132, 134, 180, 208, 235, 294 та ін.), дієслівних суфіксів *-ова-/-ува-* (№ 197, 209 та ін.), закінчення *-'e/-'a* в іменників середнього роду типу *жит'e/жит'a* (№ 153, 226, 241, 308 та ін.), поширення звукосполучень *гы, кы, хы* (за даними І.Панькевича, карти № 23, 112, 170, 308 та ін.) тощо.

Слід відзначити, що в цілому описана техніка і методика картографування в атласі реалізована (за незначними винятками) досить послідовно. При її оцінці, очевидно, треба також зважати на зауваження автора: «Взагалі ж, кожна карта становить самостійність, має свій окремий зміст і тему. Тому в кожному окремому випадку із даної системи добиралися такі засоби картографування, які б найрельєфніше відтінили зміст карти» [4, ч. 1, с. 9].

В усіх випадках автор намагається не загроможувати лінгвістичну карту другорядною інформацією, проте все те, що не відбите на карті, як правило, відображено, конкретизовано в коментарі до неї. У коментарях до багатьох карт подаються зразки живого зв'язного мовлення у вигляді прислів'їв, приказок, рідше загадок, записані як самим автором в обстежених населених пунктах, так і іншими авторами (з покликанням на конкретні публікації). В окремих випадках поміщаються малюнки номінованих предметів. Весь діалектний матеріал, записаний у говірках, подається фонетичною транскрипцією.

На атлас Й.Дзендзелівського появились ґрунтовні рецензії, в яких ця праця високо оцінена, зокрема відзначалося, що її значення «далеко виходить за рамки проблематики діалектної території», якої він безпосередньо стосується, що збереження в цих говірках архаїзмів «свідчить про досить ранню колонізацію закарпатських областей предками східних слов'ян», що осмислення ізоглос цих архаїзмів може також «пролити світло на проблему переселення південних слов'ян за

Карпати» [7, с. 118]. Водночас рецензенти вказували і на недоліки атласу, зокрема на те, що іноді на тій самій карті картографуються назви з дещо різним семантичним обсягом, що в атласі порівняно мало карт, присвячених іншим частинам мови, крім іменника, що на деяких картах надмірна увага приділена фонетичним варіантам (№№ 48, 51, 57, 59, 60, 61 та ін.) [ib., с. 118–120], на окремих картах спостерігається непослідовність автора, тобто відхід від ним же задекларованих принципів у вступі до атласу, що в зв'язку з невисокою якістю друку (особливо в першому томі) не завжди розрізняється характер штрихування геометричних фігур тощо [7, с. 120; 10, с. 72, 74].

Й.О.Дзензелівський висунув ідею створення багатотомного «Лексичного атласу української мови» (1965, 1971) і приступив до її реалізації, підготувавши «Програму для збирання матеріалів до Лексичного атласу української мови» (К., 1984; 2-е вид., 1987), яка обіймає 3611 питань, що стосуються 30 тематичних груп лексики. За нею збираються матеріали з усієї України для підготовки національного лексичного атласу.

Багато праці Й.О.Дзензелівський вклав у реалізацію грандіозного міжнародного лінгвогеографічного проекту – «Загальнослов'янського лінгвістичного атласу», на картах якого є також говори Закарпаття. Завдяки особистому авторитетові в науковому світі в середині 60-х років він стає членом Міжнародної комісії, згодом співголовою лексико-словотвірної секції і членом редколегії цього авторитетного видання (на сьогодні вже видрукувано 13 томів – 7 фонетичної і 6 лексико-словотвірної серій). Він також автор ряду лінгвістичних карт цього атласу, на основі них та багатьох інших джерел написав і опублікував глибокі, ґрунтовні розвідки про назви окремих реалій у слов'янських мовах (1973, 1974, 1984, 1989, 2000).

Професор Й.О.Дзензелівський – автор ідеї створення «Лінгвістично-етнографічного атласу культури Карпат» (1971, 1974). Така праця, на його думку, подібно до «Загальнослов'янського лінгвістичного атласу» може бути підготовлена тільки міжнародними зусиллями мовознавців, етнографів, істориків. На лінгвістичних картах цього атласу будуть картографуватися у різних співвідношеннях як мовні, так і етнографічні явища. Завданням такого атласу є встановлення ізоглас та ізоетн, на основі яких можна буде визначити найважливіші етнографічні та діалектні угруповання та їх взаємодію, виділити центральну частину і периферійні райони карпатської культури, показати взаємозв'язки карпатської культури з окремими національними культурами (українською, румунською, словацькою і т.д.). Територія атласу – Східні, Західні Карпати і суміжні землі. Учений виділяє 26 розділів

питальника атласу (тваринництво, лісове господарство, полювання, одяг, рельєф та ін.), які разом можуть налічувати 4–5 тисяч питань. На жаль, ідея «Лінгвістично-етнографічного атласу культури Карпат» не була підхоплена.

3. На основі лінгвогеографічного вивчення українських говірок Закарпатської обл. Й.О.Дзензелівський розробив їх детальну класифікацію. Його попередник у цій справі І.Панькевич у монографії «Українські говори Підкарпатської Русі і сумежних областей» [9] увесь південнокарпатський український діалектний ареал, тобто територію сучасної Закарпатської обл. та Пряшівщини, почленував на три основні типи говірок: лемківський, середньозакарпатський і гуцульський, які, на його думку, є продовженням на північних схилах Карпат відповідно північнолемківських, бойківських і гуцульських говірок, причому «майже цілковиту схожість» мають «західнокарпатські» (за сучасною термінологією південно- і північнолемківські) і «східнокарпатські», тобто південно- і північногуцульські говірки. Середньозакарпатські говірки він об'єднує із бойківськими, які разом називає бойківськими [9, с. 395].

Й.О.Дзензелівський на основі лексичних карт власного лінгвістичного атласу із залученням фонетичного та морфологічного матеріалу на території Закарпатської обл. виділяє такі групи говірок: 1) *гуцульська* – у Рахівському районі на схід від річки Шопурки (зведені карти № 1, 11, 12, 13, 30, 36, 39 та ін.; див. [3, с. 29]); 2) *марамороська* – від річки Шопурки на сході до Ріки на заході (зведені карти № 24, 26, 31 та ін.); 3) *боржавська* – між долинами річок Ріка на сході і Латориця на заході (зведені карти № 10, 23, 40 та ін.); 4) *ужанська* – на заході Закарпатської обл. від державного кордону до долини річки Латориці на сході (зведені карти № 4, 15, 34 та ін.); 5) *верховинська* – на території північно-східної Великоберезнянщини, Воловеччини і північної Міжгірщини (зведені карти № 7, 8, 18, 19, 35). Детальніше про це див. [3, с. 27–43; він же. Класифікація говорів Закарпатської області, 1962].

Слід зауважити, що територія ужанських говірок виділена вченим тільки в межах сучасної Закарпатської обл., яка була об'єктом його дослідження. А взагалі ужанська група середньозакарпатського діалекту продовжується від державного кордону далі на захід до річки Цірохи в Словаччині [6, с. 3].

Гуцульські говірки на території сучасної Закарпатської області постали в XVI–XVIII ст. внаслідок переселення частини гуцулів із північних схилів Карпат. За спостереженнями Й.О.Дзензелівського, ці говірки зберігають більшу кількість давніх східнослов'янських лексем, ніж решта українських говірок Закарпатської обл. З другого боку, в них виявляється чимало інновацій,

спільних із сусідніми марамороськими говірками закарпатського діалекту [3, с. 32–35]. Марамороські говірки зберегли найбільше старовинних (праслов'янського походження) елементів [ib., с. 36–39], натомість верховинські говірки належать до говірок більш пізньої формації, ніж марамороські, і утворилися під значним впливом сусідніх бойківських говірок [ib., с. 35–36]. Боржавські говірки, на думку вченого, як і марамороські, дуже давні, вони зазнали значного впливу волинських і подільських говірок у результаті приходу сюди людності з Волині і Поділля з Ф.Корятовичем [ib., с. 39–40], про що детальніше скажемо трохи нижче. За спостереженнями мовознавця, ужанська група говірок найбільш широката в діалектному плані порівняно з іншими говірковими групами Закарпатської обл. Зумовлено це словацьким впливом у XVII–XIX ст., переселенням на ці землі людності із Лемківщини, меншою мірою з Бойківщини [ib., с. 40–42]. Найбільша кількість західнослов'янських запозичень саме в ужанських говірках.

У межах виділених говіркових груп, крім гуцульської, Й.О.Дзензелівський вичленює 2–4 підгрупи.

Ця класифікація досі не переглядалася і використовується як у науковій літературі, так і в підручниках для вишів, див. [1, с. 227; 5, с. 212–213].

4. Усебічне вивчення лексики говорів Закарпатської області об'єктивно привело Й.О.Дзензелівського до з'ясування зв'язків цих говорів з іншими українськими, а також із говорами інших мов. Унаслідок цього появляється його монографія «Українсько-західнослов'янські лексичні паралелі» (1969) і низка статей. Під завданням дослідження українсько-західнослов'янських взаємозв'язків автор розуміє з'ясування не тільки впливу однієї мови на іншу, але й спільних та паралельних тенденцій та явищ, які виникають у сусідніх мовах у різні періоди їх співіснування. До появи цієї монографії не було жодної узагальнюючої праці про українсько-польські чи українсько-словацькі мовні зв'язки ні в українському, ні в польському, ні в словацькому мовознавстві. Були тільки спостереження над окремими словами чи групами слів. У названій книзі два розділи: 1. Українсько-польсько-словацькі лексичні паралелі. 2. Українсько-словацькі лексичні паралелі. Розділ про українсько-польські лексичні паралелі опублікований окремою статтею (1970). Усі ці розділи утворюють одне, цільне дослідження, основним завданням якого було вивчення українсько-західнослов'янських мовних зв'язків шляхом спостережень над українсько-польсько-словацькими, українсько-польськими та українсько-словацькими ізоглотами. При цьому назви, які мають українсько-західнослов'янські ізоглоти, можуть бути різного походження: 1) спільні польські і словацькі слова, запозичені українською мовою; 2) польські слова, засвоєні українською і словацькою мовами; 3) словацькі лексеми, запозичені українською і польською мовами;

4) українські (східнослов'янські) слова, що потрапили до польської і словацької мов; 5) спільні українські і польські назви, запозичені словацькою мовою; 6) спільні українські і словацькі лексеми, які поширилися в польську і т.п. Автор визнає, що, спираючись тільки на дані 1–3 частин його лінгвістичного атласу, поставлену проблему він не вичерпує. «Це лише підготовчі матеріали для майбутнього узагальнюючого дослідження про українсько-західнослов'янські мовні взаємозв'язки...» – резюмує він (с. 14). На підставі проведеного дослідження Й.О.Дзензелівський виділяє такі групи слів: 1) спільна українсько-польсько-словацька; 2) спільна українсько-польська; 3) спільна українсько-словацька; 4) запозичення в українських закарпатських говірках: західнослов'янські, польські, словацькі. Учений спостеріг, що західнослов'янський вплив на закарпатські говірки відбувався ніби хвилями із заходу на схід: найінтенсивнішим був у говірках ужанських, а в марамороських говірках майже затихає (с. 169–173).

Й.О.Дзензелівський досліджував також запозичення в закарпатських говірках із чеської (1966), угорської (1959, 1963), румунської (1959, 1966), німецької (1963) мов. Йому належить також праця «Діалектна взаємодія української мови з іншими слов'янськими мовами в карпатському ареалі» (1973), виконана на фонетичному та морфологічному матеріалі. Торкається він також питання про зв'язки закарпатських марамороських і боржавських говірок із південнослов'янськими мовами. На основі давніх лексичних фактів цих говірок обстоює думку про автохтонність українського населення на півдні Карпат, про те, що на цих землях воно проживало задовго до X–XI ст., тобто до приходу сюди угорців [3, с. 45–49].

Крім зв'язків говірок закарпатського діалекту із бойківськими і гуцульськими, про що вже йшлося вище (див. ще його статті «Про відношення закарпатських говорів до бойківських у галузі лексики», 1958 і «Про відношення гуцульських говорів до середньокарпатських у галузі лексики» 1960), Й.О.Дзензелівський з великим зацікавленням поставився до можливого впливу на середньокарпатські говірки волинських і подільських. На цю тему він написав спеціальну статтю «Лингвогеографические свидетельства о расселении подолян и волинян в Закарпатье» (1963), торкався він цього питання і в інших працях (див., напр., [3, с. 49–50]). У названій статті, базуючись в основному на праці О.Мицюка та деяких інших істориків, згідно з якими князь Ф.Корятович у кін. XIV ст. прибув із групою волинян і подолян у кількості 40 чи 60 тис., які розселилися на Закарпатті і території сучасної Пряшівщини, Й.О.Дзензелівський на основі лексичних даних закарпатських говірок намагається довести, що ці люди поселилися в основному на території між річками Латориця і Ріка, хоча сам усвідомлює, що їх кількість дуже перебільшена і відсутні документальні історичні дані про подолян і волинян Ф.Корятовича (с. 96).

Й.О.Дзензелівський бере із власного атласу з десяток лексем (*л'он, вызур, узір* і под. 'вікно', *батуг* 'батіг', *здр'ачка* 'зіниця', *сажа, снітий* 'сажка', *ко'цібан* 'коцюбка', *матка, матиц'а* 'свиноматка'), поширених у межиріччі Латориці і Ріки, і на підставі того, що вони наявні у волинських чи подільських говірках, але відсутні в інших сусідніх із закарпатськими (гуцульських, бойківських, лемківських та ін.) говірках, робить висновок, що їх принесли сюди люди Ф.Корятовича. Насправді частина з цих слів, за даними пізніше надрукованих словників, наявна в гуцульських, бойківських говірках (*визір* і под., *снит, батіг, коц'уба*). Крім того, як свідчить 2-й том «Історії карпатських русинів» М.Лучкая (Ужгород, 2000), Ф.Корятович міг привести з собою тільки кілька осіб (с. 143). До речі, М.Лучкай уважав, що Ф.Корятович прибув на Закарпаття не в кін. XIV ст., а на півстоліття раніше (с. 144). Ми вважаємо, що закарпатські говірки, без сумніву, мають зв'язки із волинськими і подільськими (як, зрештою, і з рядом інших українських говірок), але пов'язувати ці зв'язки виключно з приходом на Закарпаття подолян і волинян Корятовича, очевидно, буде перебільшенням. Для досягнення більш достовірних результатів вивчення таких зв'язків потрібна значно

більша кількість лексичних даних, яка появиться після ґрунтовного лексикографічного і лінгвогеографічного опрацювання лексики названих та інших говірок, на жаль, воно поки що загалом незадовільне.

Таким чином, проф.Й.О.Дзензелівський був ученим масштабного і потужного мислення, бачив суть проблеми і вмів ставити завдання для її розв'язання, тому детальне і різнопланове вивчення ним українських говорів Закарпаття своїми результатами виходить далеко за межі проблематики цих говорів і має безсумнівне загальноукраїнське і загальнослов'янське значення. На його працях виховалося не одне покоління українських діалектологів і взагалі мовознавців, у першу чергу лексикологів широкого діапазону. Праці Дзензелівського характеризуються великим багатством фактичного матеріалу, записаного в живих українських говірках і добутого із різних інших, у тім числі й архівних, джерел, а отже, відзначаються великою доказовою силою. При всій складності й багатогранності розглядуваних ним питань його праці написані дохідливо, тобто прості за формою і в той же час глибокі за змістом. У наш час жоден дослідник лексики української мови не може обійтися без використання його праць.

Література

1. Бевзенко С.П. Українська діалектологія. – К.: Вища школа, 1980. – 247 с.
2. Бібліографія праць професора Йосипа Олексійовича Дзензелівського за 1951–2000 роки // Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства. Вип. 4: Українське і слов'янське мовознавство. Міжнар. конф. на честь 80-річчя проф. Й.Дзензелівського.– Ужгород, 2001. – С. 24–54.
3. Дзензелевский И.А. Лингвистический атлас украинских народных говоров Закарпатской области УССР: Автореф. дисс. ... докт. филол. наук.– Л., 1961.– 52 с.
4. Дзензелівський Й.О. Лінгвістичний атлас українських говорів Закарпатської області УРСР (України): Лексика.– Ужгород, 1958–1993.– Ч. I–III.
5. Жилко Ф.Т. Нариси з діалектології української мови.– 2-е вид., перероб.– К.: Рад. школа, 1966.– 308 с.
6. Закарпатський діалект: Бібліогр. покажчик / Укл. І.В.Сабадош, О.Ф.Миголинець, О.Д.Пискач. – Ужгород: Говерла, 2009.– 136 с.
7. Иллич-Свитыч В.М., Венедиктов Г.К. [Рец. на:] Й.О.Дзензелівський. Лінгвістичний атлас українських народних говорів Закарпатської області УРСР (Лексика). Ч. I.– Ужгород, 1958, 18 стр.+120+2 карти («Наук. зап. [Ужгородськ. держ. ун-ту]», т. XXXIV) // Вопросы языкознания.– 1960.– № 3.– С. 116–121.
8. Купчинський О. Йосип Дзензелівський – невтомний науковець і педагог // Українське і слов'янське мовознавство: 36. праць. – Львів, 1996.– С. 3–14.
9. Панькевич І. Українські говори Підкарпатської Русі і сумежних областей. – Прага, 1938. – XXXIII, 548 с.
10. Приступа П.І. [Рец. на:] Й.О.Дзензелівський. Лінгвістичний атлас українських говорів Закарпатської області УРСР (Лексика), ч. I і II. Наукові записки Ужгородського університету, т. XXXIV і XLII, Діалектологічний збірник, в. 3 і 4, Ужгород, 1958 і 1960 // Українська мова в школі.– 1961.– № 6.– С. 71–75.

Сабадош Іван Васильович – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри української мови УжНУ

This publication is the result of the project implementation: *Retrofitting and Extension of the Center of Excellence for Linguaculturology, Translation and Interpreting* supported by the Research & Development Operational Programme funded by the ERDF.